

Ἡ θεωρητικὴ σπουδὴ τῆς ψαλτικῆς τέχνης: Ἀπόπειρα διαχρονικῆς προσεγγίσεως

1. Ἐναρξῆ (πρωτακραῖος ἐστὼς φθόγγος)

ΗΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΣΠΟΥΔΗ ΤΗΣ ΨΑΛΤΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ, τερπνὸ μὲν ἀδολέσχημα ἱκανῶν ἀνὰ τοὺς αἰῶνες θεωρητικογράφων, πολυχρόνιος δὲ βάσανος δυσεξαριθμήτων ἀντιστοίχως ὑποψηφίων ἱεροψαλτῶν, σηματοδοτεῖται πάντοτε ἀπὸ μιὰν ἀρχή. Ἡ κατ' αὐτὴν διαδραματιζομένη σκηνή, οἰκεία καὶ προσφιλής, ἀνασύρει ἀναμφίβολα νοσταλγικὰς ἐνδυμήσεις ἀπὸ τὰ τρίσθαια τῆς ψυχῆς ὅλων μας· ἐπιτρέψατέ μου ἐδῶ νὰ τὴν ἀναπλάσω ὅπως ἀποτυπώνεται στὸ προοίμιο μιᾶς μεταβυζαντινῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς: Διδάσκαλος καὶ μαθητῆς ἴστανται ἐνώπιον· ἐνώπιος· πρῶτος λαμβάνει τὸν λόγο ὁ μαθητῆς γιὰ νὰ ἀπευδύνει τὴν ἀκόλουθη ἱκετήρια ἐκκλήση: «δέομαί σου, διδάσκαλε, διὰ τὸν Κύριον, ἐξιπεῖν μοι καὶ ἐρμηνεῦσαι τὰ σημάδια [...] καὶ ὁ Θεὸς πολυπλασιάσαι τὸ δοθέν σοι τάλαντον· ἵνα μὴ κατακριθῇς ὡς ὁ δοῦλος ἐκεῖνος, ὁ τὸ ἀργύριον ἐν τῇ γῇ κρύψας, ἀλλὰ μᾶλλον ἀκούσης παρὰ τοῦ φοβεροῦ κριτοῦ· “εὖ δοῦλε ἀγαθὲ καὶ πιστέ, ἐπὶ ὀλίγα ἦς πιστός, ἐπὶ πολλῶν σὲ καταστήσω· εἰσελθε εἰς τὴν χαρὰν τοῦ κυρίου σου”»¹. Εὐθύς δὲ ὁ διδάσκαλος προσφέρει ἀφειδώλευτα τὰ δέκα τάλαντα τοῦ «ἄνωθεν καταβαίνοντος» χαρίσματός του καὶ ἀποκρίνεται πρὸς τὸν μαθητή: «Επειδὴ, ἀδελφέ, διψᾷς μαθεῖν, ἄκουσον νουνεχῶς καὶ διδάξω σε περὶ τούτων, εἴ τι ὁ Θεὸς ἀποκαλύψει μοι»². Ἡ ἱερὰ μυσταγωγία τῆς διδασκαλίας ἔχει ἤδη ξεκινήσει· ὁ μαθητῆς λαμβάνει πρὸς μελέτη τὸν ὀγκώδη κώδικα τῆς Παπαδικῆς, ὅπου, στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ προτασ-

1. *Ἀκρίβεια*, σ. 40¹⁻², 22-26. Πρὸβλ. καί: TARDO, *L' Antica Melurgia Bizantina*, p. 168 (ἀπὸ θεωρητικὸ κείμενο τοῦ κατὰ τὸν 18^ο αἰῶνα χρονολογουμένου κώδικος Vatic. Gr. 872).

2. *Ἀκρίβεια*, σ. 40²⁶⁻²⁷. Πρὸβλ. καί: TARDO, *ibid*.

σομένου εὐσυνόπτου θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου (τῆς λεγομένης Προδεωρίας τῆς ψαλτικῆς τέχνης), ἀναγινώσκει: «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἀγίῳ τῶν σημαδίων τῆς ψαλτικῆς τέχνης, τῶν τε ἀνιόντων καὶ κατιόντων, σωμάτων τε καὶ πνευμάτων καὶ πάσης χειρονομίας καὶ ἀκολουθίας συντεθειμένης εἰς αὐτήν, παρὰ τῶν κατὰ καιροὺς ἀναφάνεντων ποιητῶν, παλαιῶν τε καὶ νέων»³. Εἶναι τὰ λόγια, διὰ τῶν ὁποίων χειραγωγεῖται ὁμαλῶς στὸν πρῶτο ἀναβαθμὸ τῆς θεωρητικῆς σπουδῆς τῆς ψαλτικῆς τέχνης...

2. Κατάληξη (ἀκρογωνιαίος ἐστὼς φθόγγος)

Νοερὴ προσανάβαση στὴν ἀντιφωνία τῆς πλήρους κλίμακος τῆς ἀκολουθούσης χρονοθόρου θεωρητικῆς σχολῆς, προσάγει ἐνώπιόν μας τὴν εἰκόνα τοῦ ἐν δυνάμει τελείου ψάλτου, τοῦ ἐγκρατοῦς ἐπιστήμονος μουσικοῦ, ἡ ὅλη ὑπόσταση τοῦ ὁποίου σκιαγραφεῖται λεπτομερῶς σὲ δύο βυζαντινὰ θεωρητικὰ ἐγχειρίδια, μέσῳ τῶν ἐπομένων ἑξι κεφαλαιωδῶν παρατηρήσεων, περιγραφουσῶν τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ γνωρίσματα, ἥτοι:

- ❖ «Πρῶτον [...] τὸ γράφειν ὀρθῶς ἀπὸ τέχνης»⁴, ἄλλοις λόγοις, «τὸ ποιεῖν τινα θέσεις προσηκούσας καὶ ἀρμοδίας, ἐπόμενον τῷ ὄρω τῆς τέχνης»⁵.
- ❖ «Δεύτερον τὸ λέγειν ἀπὸ τόνου»⁶, δηλαδή, «τὸ ἀμελετήτως μὴ προδιασκεψάμενον, ἀλλ' ἅμα τῷ θεάσασθαι δύνασθαι παντοῖα ψάλλειν μαθήματα, παλαιὰ τε καὶ νέα, τοῦ ἀπταιστοῦ πάντη πάντως ἐχόμενον»⁷.
- ❖ «Τρίτον τὸ γράφειν ἀπὸ στήθους ὅπερ ἂν εἰδοίη»⁸, ἢ ἄλλως, «τὸν μὴ ἐγκύπτοντα τῷ βιβλίῳ καὶ ὀρῶντα, ἀλλὰ καὶ χωρὶς βιβλίου γράφειν ἀσφαλῶς καὶ ὥς ἡ τέχνη βούλεται, εἴτι ἂν τις ἐπιτάξειε γράφειν»⁹.

3. ΣΤΑΘΗ, *Φάκελος Μαθήματος*, σ. 37. TARDO, *ibid.*, p. 151.

4. Γαβριήλ, σ. 100⁶⁹⁷⁻⁶⁹⁸.

5. Χρυσάφης, σ. 46¹⁸⁰⁻¹⁸².

6. Γαβριήλ, σ. 100⁶⁹⁸.

7. Χρυσάφης, σ. 46¹⁸⁵⁻¹⁸⁷.

8. Γαβριήλ, σ. 100⁶⁹⁸⁻⁶⁹⁹.

9. Χρυσάφης, σ. 46¹⁸²⁻¹⁸⁴.

- ❖ «Τέταρτον τὸ ποιεῖν ἀφ' ἑαυτοῦ»¹⁰, ἄλλοις λόγοις, «τὸ παντοῖα ποιεῖν ποιήματα ἴδια, ἣ οἴκοθεν κινούμενον, ἣ καὶ ἐξ ἐτέρων ἐπιτάγματος καὶ μετὰ μελέτης καὶ ταύτης ἐκτός»¹¹.
- ❖ «Πέμπτον τὸ ἐτοίμως ἔχειν λαμβάνειν πᾶν μέλος ὅπερ ἂν ἀκούσῃ καὶ γράφειν»¹², δηλαδή, «τὸ ψάλλειν μὲν ἄλλον, αὐτὸν δὲ τὸ ψαλλόμενον γράφειν τε καὶ ψάλλειν ὁμοίως ἐκείνῳ»¹³.
- ❖ «Ἐκτον ἡ τῶν ποιημάτων κρίσις, ἣτις ἴσως μὲν καὶ τὸ δύνασθαι κρίνειν τὸ ποιηθέν, καὶ ὅτι τε καλῶς ἂν ἔχοι καὶ ἀσφαλῶς καὶ καὶ ὅτι μὴ, ἴσως δὲ καὶ τὸ δύνασθαι γνωρίζειν ἀπὸ μόνης ἀκοῆς τὸ τοῦδε τινος ποίημα ὅπερ δὲ καὶ κάλλιστόν ἐστι πάντων τῶν ἐν τῇ τέχνῃ»¹⁴, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ «τὸ καλῶς καὶ ὠραίως ψάλλειν μετὰ τέχνης, ὅπερ καὶ δώρημά ἐστι μᾶλλον τῆς φύσεως ἄλλ' οὐ τῆς τέχνης»¹⁵.

Ἴδου ἡ ἐπιζήλος κατάστασις τοῦ ἐπὶ τὸν τελευταῖο ἀναβαθμὸ τῆς θεωρητικῆς σπουδῆς τῆς ψαλτικῆς τέχνης ἀνιόντος «τούτων τῶν εἰρημένων ἐξ κεφαλαίων ὁ τὴν ἐπιστήμην ἔχων καὶ δυνάμενος ὥς ἡ τέχνη βούλεται χρῆσθαι αὐτοῖς, διδάσκαλος ὢν τέλειος λοιπὸν ποιήτω τε ποιήματα καὶ γραφέτω καὶ διδασκέτω»¹⁶. Κοντολογίς, «ταῦτα γοῦν πάντα εἰδέναι ἅπαντα ψάλτην χρή, εἰ μὴ ψεύδεσθαι τὸ ὄνομα βούλοιτο»¹⁷...

3. Ἐνδιάμεσο διάστημα (ἕξι μέσοι κινούμενοι φθόγγοι)

Μεταξὺ τῶν προτεθέντων δύο ἀναβαθμῶν, ἄλλων ἐστώτων φθόγγων τῆς νοητῆς οὐρανομήκους ἀσκητικῆς κλίμακος τῆς θεωρητικῆς σπουδῆς τῆς ψαλτικῆς τέχνης, μεσολαβεῖ ἀπροσδιόριστης χρονικῆς διάρκειας διάστημα καὶ διὰ ἡμασταν, ὅντως, εὐτυχεῖς ἐὰν μᾶς παρείχοντο ἐπὶ μέρους λεπτομέρειες τῆς κατ' αὐτὸ μαθησιακῆς διαδικασίας. Ἐρωτήματα

10. Γαβριήλ, σ. 100⁶⁹⁹⁻⁷⁰⁰.

11. Χρυσάφης, σ. 46¹⁸⁹⁻¹⁹¹.

12. Γαβριήλ, σ. 100⁷⁰⁰⁻⁷⁰¹.

13. Χρυσάφης, σ. 46¹⁸⁸⁻¹⁸⁹.

14. Αὐτόθι, σ. 46¹⁹²⁻¹⁹⁶.

15. Γαβριήλ, σ. 102⁷²⁴⁻⁷²⁶.

16. Χρυσάφης, σ. 48¹⁹⁷⁻²⁰⁰.

17. Γαβριήλ, σ. 88⁵⁸⁵⁻⁵⁸⁶.

ὅπως τί ἀκριβῶς διημεΐβετο μεταξὺ διδασκάλου καὶ μαθητοῦ ἢ πῶς ὁ τελευταῖος ἤγετο σταδιακῶς στὴν πλήρη γνώση καὶ μετοχή τῆς θεωρίας καὶ πράξεως τῆς ψαλτικῆς τέχνης ὁμοιάζουν –φεῦ– «ἐσφραγισμένα τοῖς ἐρευνῶσι»¹⁸, δεδομένου ὅτι ἡ ἐπιβλητικὴ φυσιογνωμία τοῦ διδασκάλου «πάντοτε τὰ ἀσθενῆ ἐδεράπευεν καὶ τὰ ἐλλείποντα ἀναπληροῦσεν»¹⁹, καταδικάζοντας ἀναπόφευκτα τὶς σχετικὲς πηγὲς σὲ πενιχρότητα ἢ καὶ σιωπή. Περὶ τοῦ πράγματος, πάντως, πληροφοροῦμαστε –μὲ τρόπο, ὅμως, ἀποσπασματικὸ καὶ ἐν πολλοῖς ἐλλιπῆ– ἀπὸ τὶς διασωθεῖσες καὶ γνωστὲς σήμερα θεωρητικὲς πραγματεῖες²⁰, βάσει τῶν δεδομένων τῶν ὁποίων ἐπισημαίνουμε ἕξι τοῦλάχιστον ἐνδιαμέσους ἀναβαθμούς –τοὺς μέσους, τρόπον τινά, κινουμένους φθόγγους τῆς ὑποτεθείσης κλίμακος τῆς ψαλτικῆς θεωρίας–, ποὺ κριτικῶς ἐφ’ ἐξῆς θὰ σχολιάσουμε, κατὰ τὴν ὑπεσχημένη, ἄλλωστε, ἀπόπειρα διαχρονικῆς προσεγγίσεως τῆς θεωρητικῆς σπουδῆς τῆς ψαλτικῆς τέχνης.

α'. Σηματογραφία

Τὸ καίριο καὶ κύριο μέρος τῆς ὅλης θεωρητικῆς σπουδῆς τῆς ψαλτικῆς τέχνης καταλαμβάνει, ὡπωςδῆποτε, ἡ περὶ τῆς ἐν γένει σηματογραφίας τῆς μουσικῆς ἐπιστήμης διδασκαλία. Συνεκτιμώντας μαρτυρίες ποὺ δαψιλῶς παρέχονται ἀφ’ ἐνὸς μὲν στὸ βασικὸ κείμενο τῆς Προδεωρίας τῆς Παπαδικῆς²¹,

18. Ἀπὸ τὸ πρῶτο στιχηρὸ τῶν Αἰῶνων τοῦ Ὁρθρου τῆς Κυριακῆς τοῦ πλαγίου τοῦ πρώτου ἤχου· Κύριε, ἐσφραγισμένου τοῦ τάφου ὑπὸ τῶν παρανόμων...

19. Ἀπὸ τὴν κατὰ τὴν τάξιν τῆς χειροτονίας ἐκφωνουμένη εὐχή· Ἡ θεία χάρις...

20. Οἱ θεωρητικὲς πραγματεῖες ποὺ –ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν σχετικῶν κειμένων– ἐλήφθησαν εἰδικώτερα ὑπ’ ὅσιν κατὰ τὴ σύνταξιν τοῦ παρόντος κειμένου εἶναι οἱ ἀκόλουθοι· Ἀγιοπολίτης, Γαβριήλ, Χρυσάφης, Ἐρωταποκρίσεις, Ἀκριβεία, Μαρμαρινός, Κώνστας καὶ Στεφάνιδης.

21. Σημειωτέον ὅτι γιὰ τὸ κοινὸ κείμενο τῆς λεγομένης Προδεωρίας τῆς Παπαδικῆς παραπέμπουμε ἐφ’ ἐξῆς (ὅπως ἤδη ἐπράξαμε καὶ ἀνωτέρω, στὴν ὑποσημείωση 3) ἀφ’ ἐνὸς μὲν εἰς· TARDO, *ibid.*, pp. 151-163 (ὅπου τὸ ἐν λόγῳ κείμενο δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν κατὰ τὸν 19^ο αἰῶνα χρονολογούμενο κώδικα Barberin. Gr. 300), ἀφ’ ἑτέρου δὲ εἰς· ΣΤΑΘΗ, ὁ.π., σσ. 36-51 (ὅπου παρατίθεται πανομοιότυπο τῶν –περιεχόντων τὸ συγκεκριμένο θεωρητικὸ κείμενο– φ.φ. 1^ο-9^ο τοῦ κώδικος Ἰβήρων 970, αὐτογράφου Κοσμᾶ Μακεδόνα τοῦ Ἱβηρίτου κατὰ τὸ ἔτος 1686).

ἀφ' ἑτέρου δὲ σὲ τέσσερις βυζαντινές²² καὶ ἰσάριθμες, ἀντιστοίχως, μεταβυζαντινὲς θεωρητικὲς συγγραφές²³, ἐπιχειροῦμε στὴ συνέχεια μιὰν ἰδεατὴ, τρόπον τινά, ἀνασύνθεση τῆς περὶ σημαδίων σχετικῆς διδαχῆς:

- ❖ «Ἀρχή, μέση, τέλος καὶ σύστημα πάντων τῶν σημαδίων τὸ ἴσον ἐστί· χωρὶς γὰρ τοῦ ἴσου οὐ κατωρθοῦται φωνή· λέγεται δὲ ἄφωνον, οὐχ ὅτι φωνὴν οὐκ ἔχει, φωνεῖται μὲν, οὐ μετρεῖται δέ»²⁴.

Περιγράφεται ὡς «βασίλειος πάντων τῶν σημαδίων»²⁵ καὶ διευκρινίζεται πῶς «ὀνομάζεται οὕτως ὅτι οὔτε ἐν τοῖς ἀνιούσι τάττεται οὔτε ἐν τοῖς κατιούσιν, ἀλλὰ ἰσότητα τηρεῖ καὶ ἐπὶ ταύτου ἴσταται, μέχρις ἂν τεθῇ τι τῶν ἀνιόντων ἢ τῶν κατιόντων σημαδίων, ὃ καὶ ὁδηγήσει ἡμᾶς ὅπῃ ἰτέον»²⁶. Πρόκειται γιὰ σημάδιον ποὺ «φωνεῖται μὲν [...] καὶ χειρονομεῖται ὡς μέτρον χρόνου, οὐ μετρεῖται δὲ μὲ τὸ νὰ μὴ δύναται νὰ σημαίνῃ μόνο ὄν, ὀξύτητα ἢ βαρύτητα, ἀλλὰ φυλάττει τὴν ἰσότητα ἢ ὁμοφωνίαν»²⁷. Ἡ ἀκριβοὺς φύση τοῦ ἐκτείνεται «πρὸ πάντων καὶ διὰ πάντων καὶ ἐν πᾶσι», καθ' ὅτι λογίζεται ὡς «ἐπιστήριγμα καὶ ἐδραῖωμα τῶν ὅλων σημαδίων. Ἐκτὸς γὰρ αὐτοῦ οὐδὲ ἐν κατωρθοῦται. Καὶ πρῶτον καὶ μέσον καὶ τελευταῖον καὶ ἄνω καὶ κάτω τὰ ὅλα ἐνδυναμεῖ, τὰ ὅλα στηρίζει καὶ ἐγγυμνάζει καὶ ἄφωνον λέγεται, μᾶλλον φωνῆν αἰνιγμάτων καὶ ἀνιουσῶν καὶ κατιουσῶν αὐτὸ ὑπάρχει· πλὴν οὐ μετρεῖται, οὔτε λογίζεται εἴτε σῶμα, εἴτε πνεῦμα, ἀλλὰ τῶν σωμάτων καὶ πνευμάτων κυριεύει»²⁸. Καὶ τοῦτο μὲν τὸ «διὰ πάσης τῆς ἰσότητος ψαλλόμενον»²⁹ σημάδιον.

22. Ἀγιοπολίτης - Γαβριήλ - Χρυσάφης - Ἑρωταποκρίσεις.

23. Ἀκρίβεια - Μαρμαρινός - Κώνστας - Στεφανίδης.

24. ΣΤΑΘΗ, ὅ.π., σ. 37. TARDO, *ibid.*, p. 151.

25. Ἀκρίβεια, σ. 42^{49-50, 52}.

26. Γαβριήλ, σ. 54¹⁷⁶⁻¹⁷⁹.

27. Στεφανίδης, σ. 88.

28. MAZAPAKH, Μουσικὴ ἐρμηνεία Β', σ. 118 (ἀπὸ θεωρητικὸ καίμενο τοῦ κατὰ τὸν 17 αἰῶνα χρονολογουμένου κώδικος EBE 968, φ. 85^v). Πρβλ. καί: Ἀγιοπολίτης, σ. 31^{24.1-7}: «Ἰστέον ὡς ἡ ἴση φωνὴν οὐκ ἔχει, οὔτε ἀνιούσαν οὔτε κατιούσαν, ἀλλ' ἐστὶ τοῖς τόνοις ἅπασι ταπεινουμένη ὅπου δ' ἂν εὐρεθῇ, καὶ τε εἰς ὀξύτητα φωνῆς καὶ τε εἰς χαμηλότητα καὶ ὑποτάσσει καὶ [οὐχ] ὑποτάσσεται».

29. TARDO, *ibid.* ΣΤΑΘΗ, ὅ.π.

❖ «Διὰ δὲ πάσης τῆς ἀναβάσεως [ψάλλεται] τὸ ὀλίγον»³⁰.

Εἶναι τὸ «τὴν ὀλιγωτέραν τῶν ἄλλων σημαδίων φωνὴν ἔχον»³¹ σημαδίων, ὀνομασθὲν οὕτως «διὰ τὸ ὀλίγον ἐξέρχεσθαι τοῦ ἴσου»³². «Ἀκουσον δὲ καὶ περὶ τοῦ ὀλίγου –νουθετεῖ ὁ ἄδηλος θεωρητικογράφος–. Ὀλίγον καλεῖται διὰ τὸ ἐπάνω τοῦ ἴσου ἐξηγεῖν ὁ λόγος· καὶ ἐν τούτῳ τὴν τοιαύτην ἐπωνυμίαν κέκτηται, διὰ τὸ ὀλίγον ἐκχεῖσθαι καὶ ἡμέρως ἐπάνω τοῦ ἴσου»³³. Κατὰ παρεμφερῆ, ἐπιπροσθέτως, παρατήρηση τὸ ὀλίγον «μετὰ ταπεινώσεως ἀναβαίνει ὀλίγον ὀλίγον πολλὰς φωνάς, ὅσας θέλει, κατὰ τὸν βαθμὸν τῆς κλίμακος»³⁴.

❖ «Καὶ διὰ πάσης τῆς καταβάσεως [ψάλλεται] ὁ ἀπόστροφος»³⁵.

«Τὸ μὲν ἔχον τὴν μίαν φωνὴν –κανοναρχεῖ ὁ ἱερομόναχος Γαβριήλ– κἀνταῦθα κατιοῦσαν ἐκάλεσεν ἀπόστροφον· ἐπιστρέφει καὶ γὰρ ἀπὸ τῶν ἀνιουσῶν καὶ καταβαίνει μίαν φωνὴν, ἥτις καὶ ἐναντία ἐστὶ τῷ ὀλίγῳ. Ἐκεῖνο μὲν γὰρ ἀνέρχεται μίαν φωνὴν, τοῦτο δὲ ἐπιστρέφον κατέρχεται μίαν, καὶ διὰ τοῦτο ἀπόστροφος»³⁶.

Τὰ ἀνωτέρω τρία σημάδια συνιστοῦν τοὺς πλέον βασικοὺς τόνους τῆς μουσικῆς τέχνης καὶ ἐκπροσωποῦν ταυτόχρονα τὶς ἰσαρίθμιες τάσεις ποὺ διέπουν τὸ σύνολο τῶν φωνητικῶν σημαδίων τῆς ψαλτικῆς ὅπως ἔχει εὐστόχως ἐπισημανθεῖ «οὐκ ἔστιν ἦχος, οὔτε μέλος, χωρὶς τῶν τριῶν τούτων, ἡγουν τοῦ ἰσασμοῦ, καὶ τῆς ἀναβάσεως, καὶ τῆς καταβάσεως»³⁷.

❖ «Τὰ λοιπὰ φωνήεντα σημάδιά εἰσι ταῦτα· ἀνιόντα μὲν ἡ ὀξεῖα, ἡ πετασθή, τὸ κούφισμα, τὸ πελασθόν, τὰ κεντήματα, τὸ κέντημα καὶ ἡ ὑψηλή· κατιόντα δὲ οἱ δύο ἀπόστροφοι, οἱ καὶ σύνδεσμοι λεγόμενοι παρὰ τοῖς παλαιοῖς, ἡ ἀπορρόη, τὸ κρατημοῦπόρροον, τὸ ἐλαφρόν καὶ ἡ χαμηλή»³⁸.

30. Αὐτόδι.

31. Γαβριήλ, σ. 56¹⁸¹.

32. Αὐτόδι, σσ. 54-56¹⁸⁰⁻¹⁸¹.

33. Ἐρωταποκρίσεις, σ. 40¹⁶⁵⁻¹⁶⁷.

34. Ἀκρίβεια, σ. 46⁷⁹⁻⁸⁰.

35. TARDO, *ibid.* ΣΤΑΘΗ, ὁ.π.

36. Γαβριήλ, σ. 58²⁰⁵⁻²¹⁰.

37. Ἀκρίβεια, σ. 64¹⁸³⁻¹⁸⁴.

38. Πρβλ. Κώνστας, σσ. 18-19.

Περὶ αὐτῶν ποικίλες ἐνδιαφέρουσες ἐρμηνεῖες ἀπαντοῦν στὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ θεωρητικὰ κείμενα, ὀρισμένες μόνον τῶν ὁποίων μνημονεύονται ἐνδεικτικῶς ἐδῶ: Ἡ ὀξεῖα, γιὰ παράδειγμα, «ὡς ὀξύτερα τοῦ ὀλίγου καὶ διὰ τοῦτο [...] ὀξεῖα»³⁹, «διὰ τὸ ὀξέως τίθεσθαι καὶ φωνὴν ὀξεῖαν ποιεῖν»⁴⁰, «θρασύτερόν ἐστι σημάδιον ἐπάνω γὰρ κρούει τὴν φωνήν, καὶ καταβαίνει χωρὶς ἀργίας ὑποκάτω»⁴¹. Ἐνῶ, ὅπως σημειώνεται χαρακτηριστικὰ, «ὡς εἶδεν πάλιν ὁ ποιητὴς ὅτι χρήζει ἡ χειρονομία ἄλλης <εὐρυτέρας> φωνῆς [...] συνῆξε τὰ τρία σημάδια, ἤγουν τὸ ἴσον, τὸ ὀλίγον καὶ τὴν ὀξεῖαν, καὶ ἐγένετο μία ὑπόστασις λεγομένη πετασθὴ, τουτέστι πεταμένη»⁴², «διὰ τὸ ὡς περιπετάσματός τινος καὶ ὁμαλῶς τίθεσθαι· καὶ πότε μὲν ἔσω πότε δὲ ἔξω πετασθαι ὡς ὑπὸ πνεύματος πτεροῦ τινος κούφου ἐλαυνομένη ἔνθεν ἀκχεῖθαι»⁴³. «Καὶ νῦν μακαρίζω τὸν αὐτὴν οὕτως ἐπονομάσαντα –συμπληρώνει ὁ ἄδηλος θεωρητικογράφος–. δικαίως γὰρ ἔφησεν αὐτὴν πετασθὴν· ἐν τῷ μέλλειν γὰρ αὐτὴν χειρονομεῖσθαι, ἡ χεὶρ ὥσπερ πτερόν ἀνίσταται καὶ πετᾶται ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν»⁴⁴. Ὁμοιοτρόπως, τὸ κούφισμα ὀφείλει τὴν ὀνομασία του «εἰς τὴν ἐν τῇ φωνῇ τάσιν· κούφον γὰρ λέγεται τὸ ἐλαφρόν, ὅθεν τὴν φωνὴν τοῦ κούφισματος ἐλαφρῶς δεῖ καὶ κούφως ἐκφέρειν, ἀλλ' οὐ μετὰ τόνου»⁴⁵. Τὸ δὲ πελαστόν «πετασθὸν ἔδει μᾶλλον καλεῖσθαι· εἰς ὅσα γὰρ ἐστὶ χρήσιμος ἡ πετασθὴ, εἰς τοσαῦτα καὶ τὸ πελαστόν, πλὴν ὀλίγων τινῶν»⁴⁶. Ἀπομένουν τὰ «ἐν τῷ ᾄμα»⁴⁷ ἀναβιβάζοντα τὴν φωνὴν σημάδια, δηλαδὴ τὰ συγγενῇ κεντήματα καὶ κέντημα, «ἀπὸ τῆς χειρονομίας παρονομαζόμενα»⁴⁸, καθ' ὅτι «ὁ χειρονομῶν τὰ κεντήματα οἶονεὶ σχηματίζει τὸν δάκτυλον κεντᾶν»⁴⁹, καὶ ἡ «φερωνύμῳς εἰληφύια τὴν

39. Ἀκρίβεια, σ. 66²¹⁶⁻²¹⁷.

40. Ἐρωταποκρίσεις, σ. 40¹⁶⁹⁻¹⁷⁰.

41. Ἀκρίβεια, σ. 52¹⁰⁷⁻¹⁰⁸.

42. Ἀκρίβεια, σ. 66^{215-216, 218-220}.

43. Ἐρωταποκρίσεις, σσ. 40-42¹⁷⁰⁻¹⁷³.

44. Αὐτόδι, σ. 42¹⁷³⁻¹⁷⁶.

45. Γαθρήλ, σ. 60²³³⁻²³⁵.

46. Αὐτόδι, σ. 60²³⁷⁻²³⁹.

47. Ἀκρίβεια, σ. 68²³⁷.

48. Γαθρήλ, σ. 56¹⁹⁶⁻¹⁹⁷.

49. Αὐτόδι, σ. 56¹⁹⁷⁻¹⁹⁸.

κλησιν»⁵⁰ ύψηλῇ –τὸ παρὰ τοῖς παλαιοῖς «ψηλόν»⁵¹– κληθεῖσα οὕτως «διότι οὐδὲν ἄλλο τῶν σημαδίων ἐκφέρει τὴν φωνὴν ἐπὶ τὸ ὑψηλότερον ταύτης»⁵². Τὰ τῆς καταβάσεως ἀντίστοιχα σημάδια εἶναι τὸ ἐλαφρόν, «ὃ καὶ βαρὺ ἔδει μᾶλλον καλεῖσθαι –κατὰ Γαβριήλ ἱερομόναχον– τὰ γὰρ βαρέα εἰσὶ τὰ κατωφερῆ, τὰ δὲ ἐλαφρὰ ἄνω φέρονται»⁵³ καὶ τὸ πάλαι μὲν «χαμηλόν»⁵⁴ νῦν δὲ «φέρωνύμως κληθέν»⁵⁵ χαμηλή, δεδομένου ὅτι «οὐκ ἔστι σημάδιον πλείονας τούτου φωνᾶς κατερχόμενον»⁵⁶.

Ἐχει ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι στὶς θεωρητικὲς πραγματεῖες ὁ λόγος ἐνδιατρίβει ἐπὶ μακρὸν στὴν πλησμονὴ τῶν μιᾶς ἀνιούσης φωνῆς δηλωτικῶν σημαδίων «Νῦν δὲ εἰσιν ἕξ σημάδια ἀνὰ μίαν φωνὴν ἔχοντα, λέγω δὴ τὸ ὀλίγον, ἡ ὀξεῖα, ἡ πετασδὴ, τὸ κούφισμα, τὸ πελασθόν καὶ τὰ δύο κεντήματα [...] Τί οὖν; Ἀχρηστα ταῦτα ἐρεῖ τις εἶναι; Οὐδαμῶς [...] ὅτι κατὰ τὸ μέτρον εἰσὶ ταῦτά, διαφέρουσι μέντοι κατὰ τινά τρόπον. Ἄλλως γὰρ χειρονομεῖται τὸ ὀλίγον καὶ ἄλλως τὰ δύο κεντήματα»⁵⁷ [...] «ἀποροῦσι δέ τινες, τί δήποτε οὐκ ἐν ἐτέδῃ σημάδιον ἔχον μίαν φωνήν, ἀλλὰ [ἕξ] ἔχοντα ἀνὰ μίαν φωνήν, καίτοι τὸ ἐν ἥρκει <ἄν> ἀντὶ μιᾶς φωνῆς πανταχοῦ. πρὸς οὓς λέγομεν, ὅτι διαφοραὶ εἰσὶ φωνῶν ἡ μὲν ὀξεῖα, ἡ δὲ ὀμαλή, ἡ μέσον τούτων. ἔνεκεν τῆς φωνῶν διαφορᾶς ἐτέδθησαν καὶ διάφορα σημάδια· οὐ μόνον δὲ διὰ τοῦτο, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἐναλλαγὴν τῆς χειρονομίας»⁵⁸ [...] «οἷος ἀντ' ἄλλου ἄλλο θήσῃ, ἐκείνον ψεκτὸν ἡγούμεθα καὶ πάνυ χωρικόν· εἰ καὶ τὴν ἰσοφωνίαν ἀσπάζονται, ἀλλ' ἐν τῇ χειρονομίᾳ πολὺ ἀπ' ἀλλήλων διεστῆκασιν. Τότε γὰρ ἐπαινεῖται ὁ τονίζων, ὅταν τὰ σημάδια καὶ τὰς φωνὰς ἅμα τῇ χειρονομίᾳ θήσῃ ἀπταιστωσ· εἰ δὲ φωνὰς μὲν θήσῃ, τὴν δ' ἐνέργειαν τῆς χειρονομίας οὐ γράψῃ, τοῦτον

50. ΣΤΑΘΗ, ὁ.π., σ. 26 (ἀπὸ θεωρητικὸ κείμενο τοῦ κώδικος EBE 899).

51. Ἀπὸ πίνακα τῶν σημαδίων («μελωδημάτων») καταχωρισμένο στὸν κατὰ τὸν 1' αἰῶνα χρονολογούμενο κώδικα Λαύρας Γ 67, φ. 159^ε, πανομοιότυπο τοῦ ὁποίου βλ. πρόχειρα εἰς ΣΤΑΘΗ, ὁ.π., σ. 35.

52. Γαβριήλ, σ. 56¹⁹⁹⁻²⁰⁰.

53. Αὐτόθι, σ. 58²¹¹⁻²¹².

54. Ὅπου καὶ στὴν ὑπόσημ. 51.

55. Ὅπου καὶ στὴν ὑπόσημ. 50.

56. Γαβριήλ, σ. 58²²⁰.

57. Αὐτόθι, σ. 48^{91-93, 96, 103-106}.

58. Ἀγιοπολίτης, σ. 32^{25.3-15}.

ηγούμεθα μαθητήν»⁵⁹. Από τις σταχυολογηθείσες –και πανομοιότυπως σχεδόν ανακυκλούμενες στὰ θεωρητικά⁶⁰– μαρτυρίες τεκμαίρονται πολύτιμα συμπεράσματα περὶ τῶν σαφῶς ὑφισταμένων δύο διαστάσεων τῶν φωνητικῶν σημαδίων, διαστάσεων ἐκ τῶν ὁποίων τὴν μὲν πρώτην θὰ χαρακτηρίζαμε ἀπλᾶ σήμερα ὡς «ποσοτική», τὴν δὲ δεύτερη ὡς «ποιοτική». Πρόκειται περὶ «ιδιοτήτων» τῶν φωνητικῶν σημαδίων τὶς ὁποῖες οἱ θεωρητικογράφοι περιγράφουν ἀντιστοίχως μὲ τοὺς ὅρους ἀφ' ἑνὸς μὲν «φωνή, δύναμις, μέτρον»⁶¹, ἀφ' ἑτέρου δὲ «ἐνέργεια, χειρονομία, φύσις»⁶². Ὑπὸ τὴν προοπτικὴ αὐτῆς τῆς διακρίσεως κατανοεῖται πληρέστερα ἡ δυνατότητα συνθέσεως τῶν σημαδίων, προκειμένου νὰ ἐκφέρουμε «τὰς πλείονας φωνάς»⁶³, δυνατότητα τὴν ὁποία ἐξασφαλίζει ἡ (συμβολικῶς καὶ πραγματικῶς ἐρμηνευομένη) παράλληλη εἰδικώτερη ἐσωτερικὴ διάκριση τῶν φωνητικῶν σημαδίων σὲ σώματα καὶ πνεύματα.

- ❖ Κατὰ τὴν Προθεωρίᾳ τῆς Παπαδικῆς, τῶν σημαδίων «τὰ μὲν εἰσιν σώματα τὰ δὲ πνεύματα καὶ σώματα μὲν εἰσιν· τὸ ὀλίγον, ἡ ὀξεῖα, ἡ πετασθὴ, τὸ κούφισμα καὶ τὸ πελασθόν· καὶ κατιόντα, ὁ

59. Ἑρωταποκρίσεις, σ. 46²³³⁻²³⁷.

60. Πρβλ. ἐπιπροσθέτως TARDO, *ibid.*, p. 170 [(ἀπὸ θεωρητικὸ κείμενο τοῦ κατὰ τὸν 10^ο αἰῶνα χρονολογουμένου κώδικος Vatic. Gr. 872): «Καὶ ἐπειδὴ τὰ τρία ταῦτα ἰσόφωνα εἰσιν, ἐὰν ἀντ' ὀλίγου δήσης πεταστήν, ἢ ἀντὶ πεταστῆς ὀλίγον, ἢ ἀντὶ ὀξεῖας ὀλίγον, ἢ πεταστήν ἀντὶ ὀξεῖας· ἄρα καλὸν ἐστι; Οὐκ ἐστὶ καλόν, ἀλλὰ πάντῃ κακόν. Εἰ γὰρ καὶ ἰσόφωνα εἰσιν, ἀλλ' οὐκ ἔχει τὸ καθ' ἓν, καὶ εἰς τοῦτο ἡ χειρονομία χωρίζει τὸ ἐν τοῦ ἑτέρου, καὶ γὰρ ἄλλως χειρονομεῖται ἡ ὀξεῖα, καὶ ἄλλως ἡ πεταστή, καὶ ἄλλως τὸ ὀλίγον· καὶ διὰ τοῦτο οὐ δύνανται ἄλλον ἀντ' ἄλλου τεθῆναι.]. Ἀκριβεία, σ. 66²²¹⁻²²⁴ [: «Nῦν δὲ καὶ τὰ τρία σημάδια ταῦτα, ἡγουν τὸ ὀλίγον, καὶ ἡ ὀξεῖα, καὶ ἡ πετασθὴ, κατὰ τὴν μετροφωνίαν ἰσόφωνα εἰσι, κατὰ δὲ τὴν ιδιότητα τῆς χειρονομίας, ἄλλο ἐστὶ τὸ ὀλίγον, καὶ ἄλλο ἡ ὀξεῖα, καὶ ἄλλο ἡ πετασθὴ.]. Ἀγιοπολίτης, σ. 27²⁰¹⁻¹⁰ [: «Διαφέρει δὲ ἡ ὀξεῖα τῆς πετασθῆς ὡς πλείονα ἐχούσης τὴν δύναμιν. ὅτε δὲ ἀμφότερα ἐπάνω ἔχουσι τὰ πνεύματα, διαφορὰ οὐκ ἐστὶν ἐν αὐτοῖς· ἐκτὸς δὲ τῶν πνευμάτων, δυνατωτέρα ἐστὶν ἡ πετασθὴ τῆς ὀξεῖας. ἰσοδυναμεῖ δὲ τῇ ὀξεῖᾳ τὸ ὀλίγον, εἰ καὶ ἀμφότερα μετὰ τῶν δύο κεντημάτων»].

61. Βλ. πρόχειρα Κώνστας, σσ. 17-18 («φωνή»), 19 («μέτρον»), 26-27 («δύναμις») κ.έ. σποράδην.

62. Βλ. πρόχειρα αὐτόθι, σσ. 19 («φύσις-ἐνέργεια») κ.έ. σποράδην. Γιὰ τὸν ὅρο «χειρονομία» βλ. εἰδικώτερες ἀναφορὲς κατωτέρω.

63. Γαβριήλ, σσ. 58²²²⁻²²³, 56²⁰²⁻²⁰³.

ἀπόστροφος καὶ οἱ δύο σύνδεσμοι. Εἰσὶ δὲ καὶ πνεύματα τέσσαρα· ἀνιόντα μὲν τὸ κέντημα καὶ ἡ ὑψηλή, κατιόντα δὲ τὸ ἐλαφρόν καὶ ἡ χαμηλή. Τὰ δύο κεντήματα, ἡ ἀπορρόη καὶ τὸ ἐξ αὐτῆς συντεθειμένον κραττημοῦπόρροον οὔτε σώματά εἰσιν οὔτε πνεύματα· ἡ ἀπορρόη δὲ ἐστὶ τοῦ φάρυγγος σύντομος κίνησις, εὐήχως καὶ ἐμμελῶς τὴν φωνὴν ἀναπτύσσουσιν»⁶⁴.

Ὡς πρὸς τὴ συγκεκριμένη διάκριση ὁ μελετητὴς τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν θεωρητικῶν συγγραφῶν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιστημάνει ἀπὸ τὴν πλέον ἀλληγορικὴ καὶ παιδαριώδη ἕως τὴν κατ' ἐξοχὴν καίρια καὶ οὐσιαστικὴ ἐρμηνεία. Παρακάμποντας, πρὸς τὸ παρόν, δείγματα τῆς πρώτης κατηγορίας ἐρμηνειῶν θὰ ἀναφερθοῦμε δι' ὀλίγων σὲ ὀρισμένες ἐκδοχὰς τῆς δεύτερης. Γενικὲς ἀποφάνσεις τοῦ τύπου «διακρίνουσι δὲ τὰ σώματα τῶν πνευμάτων, καθότι τὰ μὲν σώματα ἴστανται μόνα, τὰ δὲ πνεύματα οἷον ἐν τῷ ζῳῷ δέονται σώματος πρὸς σύστασιν»⁶⁵ ἢ «πνεύματα λέγονται διὰ τὸ φωνὰς ἀποτελοῦσιν, χωρὶς δὲ καὶ ἐτέρων τόνων μὴ συνιστάμενα»⁶⁶ ἢ «τὸ γὰρ πνεῦμα χωρὶς σώματος οὐ συνίσταται, οὐδὲ συντίθεται. ὥς οὐδὲ τὸ φῶς συνίσταται χωρὶς ὕλης»⁶⁷, μᾶς ὁδηγοῦν στὸν ἀκόλουθο ἀφορισμὸ τοῦ ἱερομονάχου Γαβριήλ, ὁ ὁποῖος ἀναμφίβολα διδάσκει τὴν οὐσία τοῦ πράγματος: «Ταῦτα δὲ τὰ δεκαπέντε σημάδια ἔτεμον οἱ ἀρχαῖοι εἰς δύο, καὶ τὰ μὲν αὐτῶν ἐκάλεσαν σώματα, τὰ δὲ πνεύματα [...] Ὅτι μὲν οὖν ταῦτα εἶπον, πᾶσιν ἐστὶ δῆλον· τὴν δὲ αἰτίαν δι' ἣν ταῦτα οὕτω διεῖλον, οὐδεὶς ὥφθη μέχρις ἡμῶν εἰπών, ὥσπερ καὶ περὶ τῶν ἄλλων ἀπάντων. Ἐγὼ γε λέξω τὴν αἰτίαν ἣτις ἐμοὶ δοκεῖ καὶ καλῶς ἔχειν. Συνδόξει δὲ οἷδ' ὅτι καὶ τοῖς μετρίως γοῦν ἔχουσι πείραν τῆς ψαλτικῆς· ἡ δὲ αἰτία ἐστὶν ἡ χειρονομία. Ἐπεὶ γὰρ τὸ ἴσον, τὸ ὀλίγον, ἡ ὀξεῖα, ἡ πετασθὴ, τὸ κούφισμα, τὸ πελασθόν, τὰ δύο κεντήματα τούτων ἕκαστον ἰδίαν ἔχει χειρονομίαν, τὸ δὲ κέντημα καὶ ἡ ὑψηλὴ οὐκ ἔχει· ὁμοίως δὲ ὅτι ὁ ἀπόστροφος καὶ οἱ δύο σύνδεσμοι ἰδίαν ἔχουσι χειρο-

64. TARDO, *ibid.*, p. 152. ΣΤΑΘΗ, *ὁ.π.*, σ. 38. Στεφανίδης, σ. 89.

65. Στεφανίδης, σ. 89 [· «Κανταῦθα αὐτὸ τὸ παράδειγμα ἐκ μερικῆς τινος ὁμοιώσεως, οὐχὶ δὲ κατὰ τέλειον λόγον»].

66. Ἐρωταποκρίσεις, σ. 80⁶²¹⁻⁶²². Πρβλ. καὶ αὐτόθι, σ. 78⁵⁸⁷⁻⁵⁸⁸: «[Πνεύματα δὲ λέγονται] διὰ τὸ φωνὰς ἀποτελεῖν χωρὶς δὲ καὶ ἐτέρων μὴ συνιστάμενα».

67. Ακριβεία, σ. 70³⁵⁸⁻²⁶⁰. Πρβλ. καὶ αὐτόθι, σ. 72³⁰⁰⁻³⁰¹: «τὸ μὲν γὰρ σῶμα χωρὶς πνεύματος δύναται εἶναι, τὸ δὲ πνεῦμα ἄνευ σώματος οὐ συνίσταται, οὐδὲ συντίθεται».

νομίαν, τὸ δὲ ἐλαφρόν καὶ ἡ χαμηλὴ οὐκ ἔχει, ἀλλ' ἔστι χρεία καὶ ταῦτα χειρονομεῖσθαι. Οὐδοτιοῦν γὰρ ἐστὶ δυνατόν εἰπεῖν τινα δίχα χειρονομίας ἐν τῇ ψαλτικῇ ἤνωσαν ταῦτα καὶ μεταδεδώκασιν τὰ ἔχοντα τὴν χειρονομίαν σημάδια τοῖς μὴ ἔχουσι, καὶ τούτῳ τῷ τρόπῳ ἔχουσι πάντα χειρονομεῖσθαι. Ὁρῶμεν γὰρ ὅτι ὁπότεν συντεθῇ μετὰ τινος τῶν ἐξ τούτων σημαδίων τὸ κέντημα, ἢ ἡ ὑψηλή, χειρονομεῖται μὲν κατὰ τὴν χειρονομίαν, ἣν ἔχει τὸ σημάδιον μεθ' οὗ κείται· φωνεῖται δὲ κατὰ τὰς φωνὰς ἃς ἔχει τὸ κέντημα ἢ ἡ ὑψηλή. Ὡς οὖν πλείονας ἔχοντα ταῦτα φωνὰς τῶν ἄλλων σημαδίων καὶ τῆς κρείττονος ἔτυχον τάξεως· λέγω δὴ τοῦ καλεῖσθαι πνεύματα. Καὶ ὥσπερ ἐπὶ τῶν συνθέτων ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος ζώων ἡ μὲν ψυχὴ ἐστὶν ἡ ἐνεργοῦσα διὰ τῶν οἰκείων δυνάμεων, τῷ δὲ σώματι ὅσα καὶ ὀργάνῳ χρῆται, τοῦτο γίνεται καὶ ἐπὶ τούτων, ὅτι τὰ μὲν πνεύματά εἰσι τὰ ψαλλόμενα καὶ ἐκφωνούμενα ἡγουν τὸ κέντημα καὶ ἡ ὑψηλή, τὰ δὲ ἕτερα ἃ καὶ σώματα καλεῖν εἰώθαμεν διὰ μόνην κεῖνται χειρονομίαν, ὁπότεν συντίθενται μετὰ πνευμάτων»⁶⁸. Ἡ –συνεπεία τῆς εἰς σώματα καὶ πνεύματα διακρίσεως– ἀδήριτη ἀνάγκη συνδυασμοῦ καὶ πολλαπλῶν συνθέσεων τῶν σημαδίων τῆς ψαλτικῆς τέχνης, προσέφερε στοὺς βυζαντινοὺς καὶ κυρίως στοὺς μεταβυζαντινοὺς θεωρητικογράφους τὴ δυνατότητα ἀπεριόριστης (ἀλληγορικῶς καὶ οὐσιαστικῶς ἢ, ὅπως περιγράφεται στὶς χειρόγραφες πηγές, «φυσικῶς καὶ τεχνικῶς»⁶⁹ ἐκφερομένης) ἀδολεσχίας ἐπὶ τῶν ἐννοιῶν τῆς «ὑποτάξεως» καὶ «ἐπιτάξεως»· πολλὰ ἀξιομνημόνευτα παραδείγματα καὶ ἐποπτικά σχόλια ἐπὶ τῆς ἐν λόγῳ διδασκαλίας (ἢ ὁποῖα πέρα τῶν σωμάτων καὶ πνευμάτων ἐκτείνονται καὶ ἐπὶ τοῦ «κυριεύοντος» ὅλα τὰ ἀνιόντα σημάδια ἴσου⁷⁰, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν ὑποτασσουσῶν τὰς ἀνιούσας κατιουσῶν φωνῶν⁷¹)· διὰ ἧταν δυνατόν νὰ μνημονευθοῦν ἐδῶ. Θὰ περιορισθοῦμε, ὥστόσο, στὴν ἀκόλουθη οὐσιώδη νοουθεσία τοῦ Ἀποστόλου Κώνστα τοῦ Χίου: «Γίνωσκε δὲ

68. Γαβριήλ, σσ. 52-54^{135-136, 143-171}. Πρβλ. ἐπίσης· Ἀκριβεία, σ. 70²⁵⁵⁻²⁵⁸. «Ὅτι τὸ κέντημα οὐκ ἔχει χειρονομίαν, διότι πνεῦμά ἐστιν, ἐπεὶ δὲ οὐκ ἔχει ὡς πνεῦμα, ἀνάγκη δὲ χειρονομηθῆναι καὶ αὐτὸ μετὰ τῶν ἄλλων, δεῖται ἐτέρου σημαδίου χειρονομίαν ἔχοντος, ὄντος μὲν ὥσπερ σώματος ἐκείνου, τούτου δὲ ὥσπερ πνεύματος».

69. Ἀκριβεία, σ. 106⁷⁴⁹⁻⁷⁵⁰.

70. TARDO, *ibid.*, p. 154. ΣΤΑΘΗ, *ἔ.π.*, σ. 41.

71. Αὐτόδι.

πρὸς τούτοις ὅτι ἂν ὑποτάσσωνται τὰ σώματα ὑπὸ τῶν πνευμάτων, ὑποτάσσονται μόνον αἱ φωναὶ οὐχὶ καὶ αἱ ἐνέργειαι»⁷².

Πέραν κάθε ιδέας ὑποταγῆς ἢ συνθέσεως ἴστανται τὰ μνημονευθέντα ἄνωτέρω κεντήματα, ὑποροή καὶ κρατημοῦπόρροον, σημάδια «οὐδέτε-ρα», τρόπον τινά, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι «οὔτε σώματα [...] οὔτε πνεύματα, ἀλλ' αὐτεξούσια εἰσιν»⁷³, ἢ ιδιότυπος φύσις τῶν ὁποίων τροφοδότησε ἐπαρκῶς τὴ φαντασία τῶν θεωρητικογράφων. Ἐν προκειμένῳ –κατὰ τὴν θαυμαστὴ ἀκρίβεια διατυπώσεως ποὺ ἐπιστημαίνεται στὰ θεωρη-τικὰ κείμενα– τὰ κεντήματα, τὰ ὁποῖα, κατὰ τὸν πρῶτον ἐπίσκοπο Τήνου Κύριλλο Μαρμαρινό, «οὔτε καὶ ἰδίαν συλλαβὴν δέχονται»⁷⁴, δὲν «συντί-θενται» ἀλλὰ «τίθενται ἐν πᾶσι τοῖς φωνήσιν, ἡγουν ταῖς ἀνιούσαις καὶ ταῖς κατιούσαις φωναῖς»⁷⁵. Μία –ἀπὸ τὶς πολλὰς παρεχόμενες– ἀξιοση-μείωτη ἐρμηνεία τῶν κεντημάτων ἀποσποῦμε ἐδῶ ἀπὸ μεταβυζαντινὸν θεωρητικὸ ἐγχειρίδιο: «τεχνίτης ἦν ὁ ταῦτα ποιήσας [...] καὶ ὡς σοφὸς τεχνίτης εἶδεν, ὅτι ὥσπερ χρῆζει ἡ χειρονομία πολλῶν σημαδίων διὰ τὰ σχήματα, χρῆζει δὲ πάλιν καὶ ὁ ἥχος πολλῶν σημαδίων εἰς τὰς φωνὰς διὰ τὸ μέλος· ἡγουν στερεὰ καὶ ἐμμελῆ, ἀργὰ καὶ γοργὰ· ἐποίησε τὴν ὀξεῖαν ἐλαφρότεραν φωνὴν τῆς πετασθῆς, καὶ τὸ ὀλίγον ἐλαφρότερον τῆς ὀξεῖας· ἐζήτησε δὲ πάλιν συντομωτέραν φωνὴν τοῦ ὀλίγου, καὶ ἐλογίσατο ὡς σοφός· ὅτι τοῦτο τὸ σημάδιον οὐκ ὀφείλει εἶναι ἐκ τῶν σωματικῶν, ἀλλ' ἐκ τῶν πνευμάτων, ὅτι τὸ σῶμα βαρὺ πρᾶγμα ἐστίν· καὶ ἡνεγκεν τὰ δύο πνεύματα, ἡγουν τὰ δύο κεντήματα, καὶ ἐποίησε ταῦτα μίαν ὑπόστασιν, ὥσπερ ποιεῖ τις ἐκ δύο στοιχείων γῆς καὶ ὕδατος τὸν πηλὸν μίαν ὑπόστα-σιν»⁷⁶. Ἡ τελευταία εἰκόνα προσφέρει μίαν εὐτυχῆ, καθ' ἡμᾶς, παρομοίω-ση, ποὺ βοηθεῖ νὰ τονισθεῖ ἡ ἐγγενὴς ιδιότητα τῶν κεντημάτων νὰ προσ-κολλῶνται στὰ ἄλλα σημάδια· ὅπως ἡ λάσπη καλύπτει τοὺς ἄρμους καὶ ἐνισχύει τὴν οἰκοδομὴν ἔτσι καὶ τὰ κεντήματα, «ὣν ὁ χρόνος συμμίσγνυται θαυμασίως μὲ τὸν χρόνον τοῦ πρὸ αὐτῶν φθόγγου»⁷⁷, στερεώνουν τὴν ὅλη μελικὴ ἀνάπτυξη τῶν μουσικῶν ποιημάτων. Μὲ ὁμοειδεῖς συλλογι-

72. Κώνστας, σ. 28.

73. Αὐτόθι, σ. 53.

74. Μαρμαρινός, σ. 23.

75. Ακρίβεια, σ. 76³⁴⁹⁻³⁵⁰. Βλ. καὶ αὐτόθι, σ. 74³¹⁷⁻³²⁸.

76. Αὐτόθι, σσ. 76-78^{359-360, 363-372}.

77. Στεφάνιδης, σ. 89.

σμούς προσεγγίζεται και τὸ «ἐκβλήμα τοῦ γουργούρου»⁷⁸, τὸ σημάδι ποὺ «ἐκφέρομεν διὰ τοῦ γαργαρεῶνος ὡς ἂν τινὰ ἀπόρροϊαν»⁷⁹, ἡ ὑπορροή· «ὁ λόγος καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς ὑπορροῆς –διαβάζουμε στὰ θεωρητικά– ὁμοίος ἐστὶ τῇ τῶν δύο κεντημάτων. ὅτε γὰρ ἐτέλεσεν ὁ τεχνίτης τὰς ἀνιούσας φωνάς, τότε ἐποίησε τὰ δύο κεντήματα. οὕτως οὖν μετὰ τὸ τελέσαι καὶ τὰς κατιούσας φωνάς, ἐποίησε τὴν ὑπορροήν· ἐκεῖνα μὲν οὖν διὰ σάλευμα ἐγένοντο ἐν τῇ ἀναβάσει. αὕτη ἵνα ῥέῃ, ἤγουν τρέχῃ, ἐν τῇ καταβάσει· καὶ ὥσπερ εἴπομεν, ὅτι τὰ δύο κεντήματα σημάδιόν εἰσιν, οὔτε πνεῦμα οὔτε σῶμα, ἤγουν οὔτε ὑποτάσσουν, οὔτε ὑποτασσόμενον, ὡσαύτως καὶ ἡ ὑπορροή, οὔτε ὑποτάσσει, οὔτε ὑποτάσσεται»⁸⁰.

❖ «Εἰσὶ δὲ καὶ τρεῖς ἡμισυ ἀργίαι· ἡ διπλῇ, τὸ κράτημα καὶ οἱ δύο σύνδεσμοι, τὸ δὲ τζάκισμα ἔχει τὴν ἡμισυ ἀργίαν»⁸¹.

Σύμφωνα μὲ τὸν συνήδη τρόπο σκέψεως τῶν θεωρητικογράφων, οἱ ὅποιοι «τὰ πάντα κατὰ τὴν τοῦ ἀνθρώπου ἐρμηνεύουσιν πλᾶσιν»⁸², ἡ ὑπαρξὴ τῆς συγκεκριμένης ομάδος σημαδίων αἰτιολογεῖται ὡς ἀκολουθῶς: «Ὡς δὲ ἐπλήρωσεν ὁ τεχνίτης τὰς ἐπτὰ φωνάς τὰς ἀνιούσας καὶ τὰς κατιούσας, εἶδεν ὅτι ἀναπνεῦσαι ἀνάγκη τὸν ἐν τῷ μέλει. ὥσπερ καὶ τὸ σῶμα αὐτοῦ ὅταν περιπατῇ ὁδόν, ἡ ἀναβαίνῃ κλίμακα ἢ καταβαίνῃ, ἐκ παντὸς στῆναι δεῖται, ἵνα ἀναπαυθῇ ἀπὸ τῶν κόπων καὶ τίς ἐστὶν ἡ ἀνάπαυσις τῆς πνοῆς; ἡ ἀργία»⁸³ [...] «Ὅταν ψάλλωμεν, ποιούμεν ἀργίας τῶν φωνῶν, πῶς καὶ ποῦ πρέπει νὰ στεκόμεθα καὶ εἰς ποῖον μέρος πολὺ ἢ ποῦ μέτριον ἢ ποῦ ὀλίγον. ἢ ποῦ μόνον ἀνάσασμα. καὶ ποῦ στεκόμενοι

78. Ἐρωταποκρίσεις, σ. 94⁷⁴³⁻⁷⁴⁴. Πρβλ. ἐδῶ καὶ τὴν ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα «διὰ πᾶσαν διδάσκαλον, ὁ ἔχων τέλειον τὸ γουργούρι, ὁμοίως καὶ διὰ πᾶσαν ἐκκλησιαστικόν», διδασκαλία γιὰ «πᾶσα γουργούρι τῆς μουσικῆς διὰ τοῦ φάρυγγος λεγομένου λεπτομερῶς», ποὺ στὸ περὶ τὰ τέλη τοῦ ιε'-ἀρχῆς τοῦ ιζ' αἰῶνος γεγραμμένο σημαντικὸ θεωρητικὸ σύγγραμμά του [Τὰ τῆς μουσικῆς ἀκριβολογήματα] ἀναπτύσσει ὁ Ἀχάκιος Χαλκεόπουλος, στὸν κώδικα EBE 917, φ.φ. 12^v-13^v, τὴν ὁποία δημοσιεύει ὁ ΣΤΑΘΗΣ, Δεινὰι θέσεις, σσ. 768-769 [= σσ. 24-25 τοῦ ἀνατύπου]. Βλ. τώρα τὴν ἴδια περικοπή καὶ εἰς Χαλκεόπουλος, σσ. 362-363²⁹¹⁻³²⁷.

79. Γαβριήλ, σ. 58²²⁵⁻²²⁷.

80. Ἀκρίβεια, σσ. 122-124⁸⁹³⁻⁸⁹⁹.

81. ΣΤΑΘΗ, ὁ.π., σ. 39. TARDO, *ibid.*, p. 152.

82. Ἐρωταποκρίσεις, σ. 46²²⁰.

83. Ἀκρίβεια, σ. 98⁶⁴⁵⁻⁶⁴⁹.

νὰ ἀφήνωμεν, ἢ στεκόμενοι, νὰ ψάλλωμεν καὶ τὰ λοιπὰ τῆς γραμμῆς ἐκείνης. ἄχρις οὗ εὐρεθῇ ἄλλη ἄργια ἀνασασμοῦ ἢ νὰ ποιεῖ ἀποπλήρωσιν τῆς φωνῆς»⁸⁴. Δὲν εἶναι, θεβαίως, δυνατόν νὰ ἀναφερθοῦμε ἐδῶ στὴν πληθώρα τῶν περὶ τῶν ἐν λόγῳ σημαδίων ὑφισταμένων σχολίων κατὰ πάγια τακτικὴ τῶν διδασκάλων τὰ διπλᾶ σημάδια, δηλαδὴ τὰ δύο κεντήματα καὶ συγκεκριμένα ἐδῶ οἱ δύο ἀπόστροφοι καὶ οἱ δύο ὀξεῖες, ὅπως πρέπει νὰ ἐννοηθεῖ ἡ λεγομένη «διπλῇ», ἐξετάζονται διεξοδικώτατα δυνάμει τοῦ ἐξῆς ἀφορισμοῦ· «ζευγὸς εἰσι· χρήζουσι πολλῆς ἐρμηνείας [...] οὐκ ἔστι ζευγος, καὶ διὰ τοῦτο οὐδὲ χρήζει πολλῆς ἐρμηνείας»⁸⁵. Ὡς ἐκ τούτου, περιοριζόμαστε σὲ συνοπτικὴ ἐτυμολογικὴ προσέγγιση ὀρισμένων ἐξ αὐτῶν, γιὰ τὴν ὁποία χρήσιμα εἶναι, νομίζουμε, ὅχι μόνον ὅσα σημειώνει ὁ ἱερομόναχος Γαβριήλ: «Διπλῇ μὲν οὖν οὐ δι' ἄλλο τι ἢ ἵνα δείξῃ τὸν ψάλλοντα διπλασιάσαι τὸν χρόνον μεθ' οὗ ἔκειτο, ἤγουν διὰ πλείονα ἀργίαν»⁸⁶, ἀλλὰ καὶ ὅσα ἐπισημαίνει ὁ Ἀγιοπολίτης: «Ἰστέον ὅτι ἡ ὀξεῖα μόνῃ ἐνέργειαν φέρει, ὁμοίως καὶ τὰ πνεύματα· πάλιν δέ, διπλασιαζόμενα καὶ διπλῇ καλούμενα ἀποτελεῖ κράτημαν ὁμοίως καὶ ἡ ἀπόστροφος ἐνεργεῖ διπλασιαζομένη γὰρ τὸ αὐτὸ ἀποτελεῖ»⁸⁷. Γιὰ τὸ τζάκισμα –τὸ ὡς «κλάσμα» γνωστό μας στὴ νέα μέθοδος– διευκρινίζεται: «Τὸ τζάκισμα κατὰ τὴν ἐπωνυμίαν αὐτοῦ τζακίζει μικρὸν τοὺς δακτύλους τῆς χειρός, ἥτοι κλᾶται. κτυπεῖται ὀλίγον, ἀργεῖται μικρόν. διὰ τοῦτο γοῦν λεγεται τζάκισμα»⁸⁸. Περὶ τοῦ τζακίσματος, ἰδιαιτέρως, ἐπισημαίνεται σὲ μεταβυζαντινὴ θεωρητικὴ πραγματεία ἀξιωματικῶν ἐκ τῆς διδασκαλίας, σχετικὴ μὲ τὴν ἐν πολλοῖς αἰνιγματικὴ ἀπόφανση τῆς Προθεωρίας ποὺ τὸ φέρει νὰ «ἔχει τὴν ἡμισυ ἀργίαν», ὅπου διὰ τοῦτο χαρακτηρίζεται «ἡμίφωνον» καὶ ἐρμηνεύεται ὡς ἀκολουθῶς: «Καὶ τί ἐστὶν ἡμίφωνον; δύναιμι. ὅτε γὰρ κεῖται τὸ τζάκισμα ἐπάνω τῆς ὀξείας, γίνεται ἡ ὀξεῖα στερεωτέρα τῆς ἄλλης ὀξείας τῆς ἀνευ τζακίσματος [...] τὸ τζάκισμα ἔχει τὸ χάρισμα τοῦτο· ποῖον; ὅτι τίθεται εἰς πάντα τὰ σημάδια, φωνήεντά τε καὶ ἄφωνα, καὶ εἰς τὸ ἴσον· ἐνθα γὰρ ἂν εὐρεθῇ, ἂν τε εἰς

84. Κώνστας, σ. 45.

85. Ακρίβεια, σ. 108⁷⁸⁰⁻⁷⁸².

86. Γαβριήλ, σσ. 64-66³⁰³⁻³⁰⁵.

87. Ἀγιοπολίτης, σσ. 24-25^{18.1-7}.

88. Ἐρωταποκρίσεις, σ. 68⁴⁶⁹⁻⁴⁷¹.

ύψηλότητα ἂν τε εἰς χαμηλότητα, ἐκεῖ χειρονομεῖται πάντοτε· καὶ διὰ τοῦτο λέγεται ἡμίφωνον· εἰ γὰρ ἦν ἄφωνον ἄφωνεῖν ἤμελλεν τὴν ὀξεῖαν ὥσπερ τὸ ἴσον· ἀλλὰ διότι ἡμίφωνόν ἐστιν, οὐκ ἄφωνεῖ ταύτην, μᾶλλον δὲ δίδωσιν αὐτῇ δύναμιν»⁸⁹.

- ❖ «Τὰ δὲ μεγάλα σημάδια τὰ ἄφωνα, ἅτινα λέγονται μεγάλες ὑποστάσεις, εἰσὶ ταῦτα, διὰ μόνης χειρονομίας κείμενα καὶ οὐ διὰ φωνήν, ἄφωνα γὰρ εἰσιν· Ἴσον, διπλῆ, παρακλητική, κράτημα, κύλισμα, ἀντικενωκύλισμα, τρομικόν, ἐκστρεπτόν, τρομικοσύναγμα, ψηφιστόν, ψηφιστοσύναγμα, γοργόν, ἀργόν, σταυρός, ἀντικένωμα, ὁμαλόν, τζάκισμα, δεματισμός ἔσω, ἕτερος ἔξω, ἐπέγευμα, παρακάλεσμα, ἕτερον, ξηρόν κλάσμα, ἀργοσύνητον, γοργοσύνητον, ἕτερον τοῦ ψαλτικοῦ, οὐράνισμα, ἀπόδεσμα, θές καὶ ἀπόδες, θέμα ἀπλοῦν, χόρευμα, ψηφιστοπαρακάλεσμα, τρομικοπαρακάλεσμα, πίασμα, σεῖσμα, σύναγμα, ἑναρξίς, βαρεῖα καὶ λύγισμα»⁹⁰.

Ἀντὶ ἄλλου σχολιασμοῦ, ποῦ βεβαίως εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπιχειρηθεῖ ἐδῶ, ἀντιγράφουμε τὸν ἐπόμενον –διασαφητικό, ὅπωςδὴποτε, γιὰ τὴν λειτουργία τῶν ὡς ἄνω σημαδίων– συλλογισμό τοῦ ἱατροφιλοσόφου Βασιλείου Στεφανίδου: «Τῶν δὲ σημαδίων αὐτῶν ἡ σημασία καὶ ἡ χειρονομία γραφῇ οὐ διδάσκεται· καθὼς καὶ οἱ τρόποι, τὰ τε σχήματα τῶν ρητόρων, τὰ ἐπιτήδεια εἰς τὸ κινῆσαι τὰ πάθη, ἀλλὰ μόνον διὰ ζώσης φωνῆς καὶ αἰσθητῶν τοῦ διδασκάλου κινήσεων· ὅθεν διὰ τὸν λόγον, καθ' ὃν δὲν ὀνομάζεται τέλειος ῥήτωρ ὁ ταῦτα τὰ ῥητορικά σχήματα καὶ τὰς λεπτολογίας τῶν τρόπων ἀγνοῶν, οὕτως οὐδὲ ἐκκλησιαστικὸς μουσικὸς λέγεται πρεπόντως ὁ μὴ μαθὼν, ὅσον τὸ δυνατόν ἐκ παραδόσεως τὰ μέλη καὶ τοὺς σχηματισμοὺς αὐτῶν τῶν σημαδίων. Τούτων τὰ πλεῖστα εὐρίσκονται εἰς τὴν προπαίδειαν τῆς Παπαδικῆς ὑπὸ τῶν ποιημάτων τῶν ἐκκλησιαστικῶν μουσικῶν συνταχθέντα, ἢ μᾶλλον ἐκεῖνα συνετέθησαν κατὰ ταῦτα. Καὶ εἶδε τὸ πανάγιον Πνεῦμα νὰ φωτίσῃ τοὺς ἐνεστώτας διδασκάλους τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς νὰ παραδίδωσιν εἰς τοὺς ἰδίους μαθητάς τὴν προπαίδειαν ἐκείνην, ἥτις συνίσταται ἀπὸ θέσεις καὶ

89. Ακριβεία, σσ. 68²⁴⁶⁻²⁴⁷, 114⁸⁴⁴⁻⁸⁴⁹.

90. TARDO, *ibid.*, p. 154. ΣΤΑΘΗ, *ὁ.π.*, σ. 39.

γραμμάς, όπου εἰς τὰ ἐκκλησιαστικά βιβλία ἔμαθον, πρὸς εὐκολίαν μεγαλωτάτην, καὶ ταχεῖαν ἐπίδοσιν τῶν σπουδαζόντων εἰς αὐτούς»⁹¹.

Ἐπαναφέροντας τώρα τὸν νοῦ στὴν ἐν προοιμίῳ περιγραφεῖσα εἰκόνα –μὲ τὸν ἐνώπιον τοῦ διδασκάλου ἰστάμενο μαθητὴ νὰ ζητεῖ νὰ μάθει «τὰ σημάδια»–, θὰ ἦταν δυνατόν (ἐπιχειρώντας μεγάλο χρονικὸ ἄλμα, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ὁποίου μὲ μουσικὲς μεθόδους, σχήματα, κανόνια καὶ ἐπ' αὐτῶν ἀσκήσεις ἐπὶ τῆς παραλλαγῆς, τῆς μετροφωνίας καὶ τοῦ μέλους, ὁ μαθητὴς ἐδιδάχθη τὴ σηματογραφία) νὰ συμπληρώσουμε τὴ σκηνὴ θέτοντας στὸ στόμα τοῦ διδασκάλου τὰ ἀκόλουθα λόγια:

❖ «Ἐν τούτοις τοῖς σημαδίοις ἀνέρχεται καὶ κατέρχεται πᾶσα ἡ μελωδία τῆς ψαλτικῆς τέχνης»⁹². Ἐπιπροσδέτως δὲ «τοῦτο ἦν τὸ πείσαν τοσαῦτα γενέσθαι τὰ σημάδια, ἡ ποικιλία τῆς τέχνης καὶ τὸ μὴ ἐστεινωμένως ἀλλὰ πεπλατυσμένως ἔχειν ἐκφέρειν τὰ νοούμενα»⁹³.

Ἄν αὐτὴ ἡ εὐρεῖα, ἡ πλατεῖα θεώρηση τῆς τῶν νοουμένων ἐκφορᾶς πρυτανεῦει κατὰ τὴν ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τῶν σημαδίων τῆς ψαλτικῆς τέχνης, οἱ δι' αὐτῶν σεσημασμένες μελωδίες θὰ ἐκφεύγουν τοῦ ἔρκους τῶν ὁδόντων «οὐχὶ ὥς συσσεισμός ἀλλ' ὥς φωνὴ αὔρας λεπτῆς»⁹⁴, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ οὐσία τῆς μουσικῆς ἐπιστήμης ἀπαιτεῖ.

Προεθέμεθα στὸ σημεῖο αὐτὸ –ἔχοντας ἀποδελτιώσει, ταξινομήσει καὶ σχολιάσει τὸ ἐκ βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν θεωρητικῶν συγγραφῶν προκύπτον ὕλικό– νὰ ἐκτείνουμε τὸν λόγο καὶ στοὺς ὑπολοίπους πέντε ἀναβαθμούς τῆς κλιμακωδῶς διαρθρωμένης θεωρητικῆς σπουδῆς τῆς ψαλτικῆς τέχνης, ἥτοι στὰ περὶ ἤχων, φθαρῶν, ρυθμοῦ, χειρονομίας καὶ θέσεων σχετικὰ κεφάλαια· ὅμως, παρακάμπουμε ἐπὶ τοῦ παρόντος

91. Στεφανίδης, σ. 90.

92. ΣΤΑΘΗ, ὅ.π., σ. 38.

93. Γαβριήλ, σ. 50¹²¹⁻¹²⁴.

94. Γ' Βασ. ιδ', 11-12.

τὴν ἐν λόγῳ ἀναφορά, ἡ ὁποία, ἄλλωστε, πρόκειται νὰ καταχωρισθεῖ σὲ ἐτοιμαζόμενο σχετικό θεωρητικό ἐγχειρίδιο τῶν πανεπιστημιακῶν μας παραδόσεων⁹⁵. Εἶναι, ἄλλωστε, προφανές ὅτι ἡ δι' ἕκαστον τῶν ἐν λόγῳ ἀναβαθμῶν στοιχειωδῶς ἐπαρκῆς ἀναφορὰ ἀπαιτεῖ ἐπὶ μέρους αὐτοτελῆ κείμενα, τὸ κατὰ δύναμιν δὲ στοιχοῦμε ἐδῶ στὴν παράδοση τῶν παλαιῶν θεωρητικογράφων οἱ ὅποιοι πάσῃ θυσίᾳ ἀπεύφευγον τὴν μακρολογία: «Καὶ μενέτω ἀργῇ ἡ πολυλογία, ἵνα μὴ ἀκηδῖαν φέρωμεν πρὸς τοὺς ἀρχαρίους. Ἡδυνάμην γὰρ γράψαι <πλείονα> ἀλλὰ διὰ τὴν τῶν ἀρχαρίων ἀγανάκτησιν καὶ τῶν πολλῶν σημαδίων τὸν κόρον ἔγραψα τὴν μικρὰν ταύτην προγύμνασιν»⁹⁶ [...] «Ἐμελλον εἰπεῖν καὶ τὰς ἐξηγήσεις ἐξ ἀρχῆς μέχρι τέλους τῶν σημαδίων πάντων· διὰ δὲ τὸ μῆκος τοῦ λόγου τὴν πολυλογίαν καταλείπομεν»⁹⁷ [...] «Εἰσὶ δὲ καὶ ἄλλα πολλὰ περὶ τὴν τέχνην, ἅτινά εἰσιν ἀδύνατον γραφῆναι ἐνταῦθα. ἤδη γὰρ μῆκος ἄπειρον ὁ λόγος ἐγένετο. διότι καὶ ἀρκετά ἐστι τὰ εἰρημένα»⁹⁸.

Δὲν ἀποφεύγουμε, πάντως, τὸν πειρασμὸ νὰ διζοῦμε ἐν κατακλείδι μιὰν εὐρέως πλανωμένη παραδοξολογία· ἡ θεωρητικὴ σπουδὴ τῆς ψαλτικῆς ἐκλαμβάνεται συνήθως ὡς διαδικασία ὅχι μόνον κουραστικὴ καὶ ἐπίπονη ἀλλὰ κάποτε ἀνώφελη καὶ μάταιη ἢ ἀκόμη ὑποδεέστερη τῆς πρακτικῆς περὶ τὴν τέχνη ἐνασχολήσεως· ὁ θεωρητικὸς λόγος παραγνωρίζεται, παρεξηγεῖται καὶ παραγκωνίζεται ἀπὸ τὴ γοητεία καὶ αἵγλη αὐτῆς τῆς ἁσματικῆς πράξεως. Τὸ φαινόμενο δὲν εἶναι τωρινό· ἀντιθέτως, τὸ πρόβλημα ὑφίστατο ἀνέκαθεν καὶ ἐπισημαίνεται, μάλιστα, στὰ μουσικὰ χειρόγραφα: «οἱ τὴν ψαλτικὴν τέχνην μετερχόμενοι, τὴν μὲν πολλὴν μελωδίαν οὐ κατοκνοῦσιν, οἰκεία γάρ· τὸν δὲ πολὺν λόγον ἀκη-

95. Ὑπ' αὐτὴν τὴν προοπτικὴν τὸ παρὸν κείμενο ἂς λογισθεῖ ὡς πρόδρομη δημοσίευση ἐνὸς μέρους τοῦ ἀρχικοῦ τμήματος μονογραφίας τοῦ ὑποφαινομένου ἐπὶ τῆς Προθεωρίας τῆς ψαλτικῆς τέχνης, μονογραφίας πολὺ –ὅπως ἐπισημάνθηκε ἀνωτέρω– ἐτοιμάζεται στὸ πλαίσιο τοῦ διδασκομένου στὸ Τμῆμα Μουσικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μαθήματος Ἀναλυτικὴ βυζαντινὴ σημειογραφία.

96. Ἐρωταποκρίσεις, σ. 60³⁹⁹⁻⁴⁰³.

97. Αὐτόδι, σ. 64⁴²⁵⁻⁴²⁷.

98. Αὐτόδι, σσ. 90-92⁷⁰⁸⁻⁷¹⁰. Πρβλ. καί: Ἀγιοπολίτης, σ. 51^{45,1-8}: «Ταῦτα μὲν οὖν παρεκβατικώτερον εἶπομεν. καὶ ὅσον οὐ καὶ εἰρὸν διδασκαλίας πολὺν τὸν λόγον μὴδὲ συνεχῇ ποιησάμενοι, νῦν πρὸς τοῖς ἀπολειφθεῖσιν τιθέμεν (ὅθεν ἀνωθεν τοῦ καὶ εἰρὸν λέγειν ἐπαυσάμεθα) καὶ τὰ ἐπίλοιπα».

διώσιν, ἀγνοοῦντες τὰ διὰ λόγου λεγόμενα, μὴ εἰδότες ὅτι ὁ λόγος ἐστὶν ἐνδεικτικὸς τῆς αὐτῶν τέχνης»⁹⁹. Ἰδιαιτέρως οἱ φορεῖς τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, οἱ θεωρητικοὶ διδάσκαλοι καὶ θεωρητικογράφοι, κατατάσσονται ἀπαξιωτικά σὲ μιὰν κατηγορία δευτέρας διαλογῆς μουσικῶν, οἱ ὅποιοι ἀρέσκονται μόνον νὰ θεωρητικολογοῦν ἀριστολογώντας, μὴ δυνάμενοι οἱ ἴδιοι νὰ ἀναπτύξουν θαυμαστὲς ἐπιδόσεις καλοφωνικῆς ἐρμηνείας τῶν μουσικῶν συνθέσεων ἢ νὰ ἐπιδείξουν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τῶν διδασκομένων.

Ἐν προκειμένῳ πρέπει νὰ ἐπιστημανθεῖ πὺς θὰ ἀποτελοῦσε μεγίστη παρανόηση τῶν ὑφισταμένων πηγῶν ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι τὰ περὶ τῆς ψαλτικῆς τέχνης θεωρητικὰ κείμενα στεροῦνται πρακτικῆς διαστάσεως. Ἐξ ὧσων ἀκροδιγῶς σημειώνονται στὰ σχετικὰ ἐγχειρίδια τεκμαίρεται ὅτι ἡ ἐπὶ τὴν πράξιν ἀναγωγὴ ὑπῆρξε πάντοτε παραπληρωματικὴ μέριμνα τῶν διδασκάλων τῆς τέχνης· θὰ προσαχθοῦν τρία ἐνδεικτικὰ ἀλλὰ εὐγλωττα, νομιζομε, παραδείγματα. Πρῶτον ἡ –πρὸ τοῦ εἰς ἥχον δ' Ἁγία κρατήματος Ἀρσενίου τοῦ μικροῦ, τοῦ λεγομένου δις διαπασῶν– συμβουλὴ τοῦ ἀδῆλου διδασκάλου πρὸς ἀποφυγὴ τῆς φωνητικῆς ματαιοπονίας: «Τὸ παρὸν ποίημα ἀναβαίνει ἐπτὰ ἀπὸ τὸ ἴσον ἀπάνω καὶ πάλιν καταβαίνει εἰς τὸ ἴσον. Εἶτα καταβαίνει ἄλλους ἐπτὰ ἀπὸ τὸ ἴσον καὶ οὕτε σημαδόφωνα δέχεται. Διὰ τοῦτο λέγεται κατ' ἀντιφωनीαν. Οὕτε κάθε φωνὴ δύναται νὰ τὸ ψάλλῃ πάρεξ ἂν ἔχῃ φωνήν ὡς τὸν ποιητήν»¹⁰⁰. Δεύτερον οἱ πρὸς τὸν καλοφωνάρε προτροπὲς τοῦ περιωνύμου ἱερομονάχου Γαβριήλ: «Δύο ταῦτα σκοπεῖν δεῖ ἕκαστον, τὴν αὐτοῦ φωνήν ποταπὴ τίς ἐστὶ καὶ τὸ προκείμενον καλοφωνικὸν μέχρι πόσου προέρχεται, καὶ οὕτως ἄρχεσθαι [...] γύμνασον τὴν φωνήν σου πρὸ τοῦ ἐλθεῖν τὸν καιρὸν τῆς καλοφωνίας καὶ ἀναβίβασον ταύτην ἐπὶ τὸ ὑψηλότερον· εἶτα ἐπιστρέψας κάτελθε μέχρι τῆς φωνῆς ἧς μέλλεις

99. Βλ. στὴν Προθεωρίᾳ τῆς κατὰ τὶς ἀρχὰς τοῦ 17^{ου} αἰῶνος χρονολογουμένης Ἀνθολογίας Ξηροποτάμου 317, φ. 7^ο.

100. Βλ. τὴν κατὰ τὸ 6^ο ἔμῃς τοῦ 17^{ου} αἰῶνος αὐτόγραφη Δαμασκηνοῦ τοῦ Ἀγραφορενδινιώτου Ἀνθολογία Παντελεήμονος 927, φ. 209^ο. Πρβλ. καὶ ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Β'*, σ. 226. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Χειρόγραφα*, σ. 85, ὑπόσημ. 84 [= ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ μετὰ τὴν ἄλωση*, σ. 124, ὑπόσημ. 84]. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Τὰ κρατήματα*, σσ. 351-353. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Σχέση ὀνόματος καὶ μέλους στὰ κρατήματα*, σ. 160.

ποιῆσαι τὴν ἀρχήν, εἴτα κατὰβαινε καὶ ἐτέραν μίαν καὶ οὕτως ἄρχου, διότι ἡ φωνὴ αἰεὶ προέρχεται λεληθότως· ἀλλὰ κρεῖττόν ἐστιν ἔχειν τὴν φωνὴν σου ἐλευθέραν ἢ ἀναγκάζεσθαι [...] Δεῖ δὲ ἔχειν μετὰ σοῦ καὶ ἑτερον βοηθὸν ἢ καὶ δύο, πλείονας δὲ οὐδαμῶς· τότε γὰρ οὐ καλοφωνία ἀλλὰ τὸ λεγόμενον ἀπὸ χοροῦ γενήσεται [...] Κακῶ δὲ μὴ χρῆση ποτὲ βοηθῶ· κρεῖττον γὰρ ἢ μὴ ψάλλειν ἢ μόνον, ἢ μετὰ κακοφώνου· ἀπολέσει γὰρ καὶ τὸ σὸν τότε μέλος»¹⁰¹. Πρόκειται γιὰ νουθεσίες, ὑπὸ τις ὁποῖες –προσωπικῶς τοῦλάχιστον– διαβλέπουμε μίαν –κατ’ ἐξοχὴν πρακτικὴ– ψαλτικὴ παιδαγωγία, μίαν –ἐκ μέρους τοῦ Γαβριήλ– νοητὴ χειραγωγία πρὸς τὸν ἀνὰ τοὺς αἰῶνες καλοφωνάρη πρὶν ἢ ὁ τελευταῖος ἀνέλθει στὸ ἱεροψαλτικὸ ἀναλόγιο. Ὡς τρίτο καὶ πλέον χαρακτηριστικὸ παράδειγμα θὰ μνημονεύσουμε τὸ περὶ φθορῶν κεφάλαιο ποὺ καταλαμβάνει τὸ μείζον τμήμα τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς Μανουὴλ Δούκα λαμπαδαρίου τοῦ Χρυσάφης, κείμενο ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἐργαζόμαστε ἐσχάτως, προστοιμάζοντας τὸν πλήρη μουσικὸ, τρόπον τινά, ὑπομνηματισμὸ του¹⁰². Ἐδῶ μεταφέρουμε τὸ πρῶτο μιᾶς σειρᾶς –πενήντα, περίπου, τὸν ἀριθμὸ– ὁμοειδῶν μουσικῶν παραδειγμάτων, διὰ τῶν ὁποίων ὁ Χρυσάφης διανθίζει τὸν περὶ φθορῶν θεωρητικὸ λόγον του· γράφει σχετικὰ: «Εἰ μὲν οὖν δῆσει τις εἰς μάθημα ψαλλόμενον τοῦ οἰουδήτινος ἤχου πρώτου ἤχου φθοράν, νόει ὅτι προκατασκευὴ ἐστὶ τοῦ βαρέος ἤχου ἢ δι’ ὀλίγου, ἢ εἰς πλάτος· οὐ καταλήγει γὰρ εἰς ἄλλον ἤχον τοῦ προειρηκότος ἤχου ἢ φθορά, εἰ μὴ εἰς τὸν βαρύν, καθὼς ποιεῖ καὶ διδάσκει τοῦτο ὁ μουσικώτατος μαῖιστωρ Ἰωάννης, εἰς τὸ Πικρῶς κατεδερρίζετο ἐν τῷ Μητέρες ἡτεκνοῦντο, καὶ παρακατιῶν πάλιν εἰς τὸ Μέγα ἦν τὸ δεινὸν καὶ ἀλλαχοῦ»¹⁰³. Ἡ διδασκαλία αὕτη δὲν εἶναι ἀπλῶς «ἔπεα πτερόεντα» ἀλλ’ ἀντιθέτως βοηθεῖ ἀποφασιστικὰ στὸν σχηματισμὸ μιᾶς εὐκρινοῦς πλέον εἰκόνας γιὰ τὴ

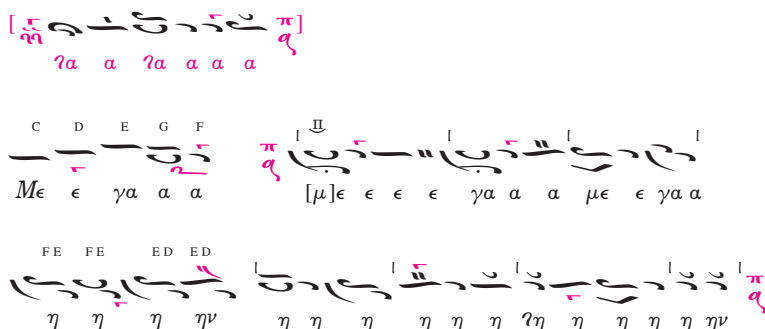
101. Γαβριήλ, σσ. 94-96^{613-615, 632-638, 651-653, 658-660}.

102. Ἡ ἐν λόγῳ μελέτῃ τοῦ ὑποφαινομένου (ὑπὸ τὸν πρωτογενῆ τίτλον Ἡ πρακτικὴ διάστασις τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς Μανουὴλ Δούκα λαμπαδαρίου τοῦ Χρυσάφης) στοχεύει κυρίως στὴν ἀνάδειξιν τῆς παραγνωρισμένης «πρακτικῆς παραμέτρου» τοῦ συγκεκριμένου θεωρητικοῦ κειμένου, διὰ τοῦ ὁποῖου παρέχεται οὐσιαστικὰ μία πανοραμικὴ μουσικὴ περιδιάβασις τοῦ ὡς τὰ μέσα τοῦ ἐξ αἰῶνος ψαλτικοῦ ρεπερτορίου· μικρὸ δεῖγμα τῆς μεθόδου ἐπεξεργασίας τοῦ θέματός μας ἀποτελεῖ τὸ παρατιθέμενον στὴ συνέχεια μουσικὸ παράδειγμα.

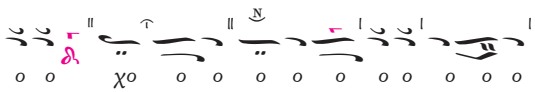
103. Χρυσάφης, σ. 50²⁴⁸⁻²⁵⁵.

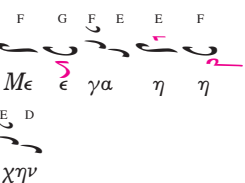
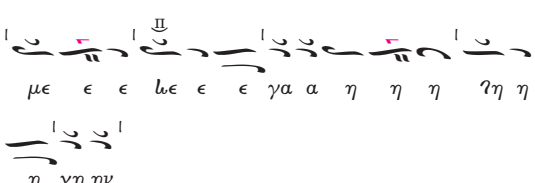
μεθοδολογία διεξαγωγῆς τοῦ μαθήματος τῆς ψαλτικῆς. Τῇ θεωρητικῇ ἐπισήμανση τοῦ πράγματος ἀκολουθεῖ πάντοτε πρακτικὴ τεκμηρίωση τῶν λεγομένων, δι' εἰδικῆς παραπομπῆς σὲ συγκεκριμένο σημεῖο ἐπώνυμης μουσικῆς συνθέσεως, τὴν ὁποία δὲν θὰ ἦταν ἄτοπο νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἐρμήνευε τὴ στιγμή ἐκείνη τοῦ μαθήματος ὁ διδάσκαλος. Ἡ μουσικὴ ἐκδοχὴ τοῦ ἀνωτέρω παραδείγματος διαμορφώνεται ὡς ἀκολουθῶς: ἔστω ὡς παράδειγμα ἡ μνημονευομένη φράση *Μέγα ἦν τὸ δεινὸν ἀπὸ τὸ εἰς ἦχον τρίτον μάθημα Ἰωάννου μαΐστορος τοῦ Κουκουζέλη Μητέρες ἤτεκνοῦντο, ἀναγραμματισμὸ τοῦ στιχηροῦ Ἐξεπλήττετο ὁ Ἡρώδης*, ὅπου –κατὰ τὴν ἐπισήμανση τοῦ Χρυσάφη– ὁ μελουργὸς «τίθησι τὴν φθορὰν τοῦ πρώτου καὶ γίνεται ὁ ἀπὸ παραλλαγῶν τέταρτος ἦχος πρῶτος καὶ κατέρχεται μέχρι τέλους εἰς τὴν αὐτὴν τάξιν· τὸ ἀπὸ παραλλαγῶν γὰρ μέλος τηρεῖται ἀλώδητον ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τοῦ εὐρεθῆναι τὴν τοῦ πρώτου φθορὰν. ἀπὸ δὲ τῆς φθορᾶς τούτου συστέλλεται τοῦ πρώτου μέλους ἡ ἰδέα καὶ ἡ παραλλαγὴ αὐτοῦ, καὶ ποιεῖ ἡ φθορὰ ἴδιον μέλος καὶ παραλλαγὴν ἄλλην»¹⁰⁴.

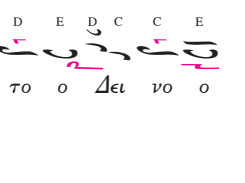
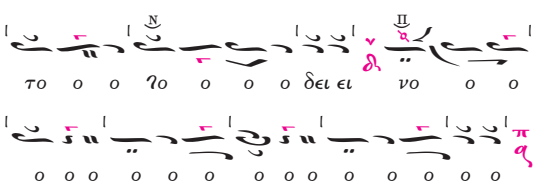
Ἡ φράση *μέγα ἦν τὸ δεινόν*, ἀπὸ τὸν ἀναγραμματισμὸ *Μητέρες ἤτεκνοῦντο* Ἰωάννου μαΐστορος τοῦ Κουκουζέλη. Τὸ τῆς παλαιᾶς μεθόδου μουσικὸ κεῖμενο ἐκ τοῦ κατὰ τὰ μέσα τοῦ 18 αἰῶνος χρονολογουμένου *Μαθηματαρίου* ΕΒΕ 2500, φ. 117^ν· τὸ ἀντίστοιχο τῆς νέας μεθόδου ἐκ τοῦ ἰδιογράφου τοῦ ἐξηγητοῦ διδασκάλου Χουρμουζίου τοῦ Χαρτοφύλακος κώδικος ΜΠΤ 729, φφ. 339^ν-340^ν.

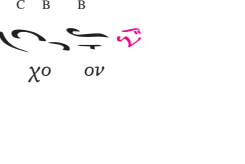
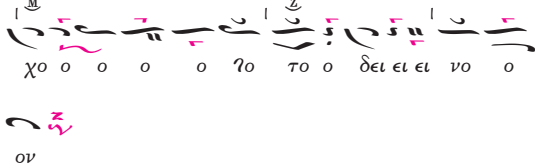

104. Αὐτόθι, σ. 52²⁷⁴⁻²⁸¹.

Ίδού, λοιπόν, πῶς ἐπιτυγχάνεται σοφῶς τὸ συναμφότερον· πῶς, δη-
 λαδῇ, συζεύγνυνται ἁρμονικῶς θεωρία καὶ πράξις κατὰ τὴν σπουδὴν τῆς
 ψαλτικῆς τέχνης, σύμφωνα, πάντοτε, μὲ μαρτυρίες, θεωρητικῶν κει-
 μένων ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ ιδ' ἕως τοῦ ιη' αἰῶνος. Στις ἡμέρες
 μας αὕτῃ ἡ προγενέστερη παράδοση τῶν πέντε τοῦλάχιστον αἰῶνων
 θεωρεῖται ἴσως εὐλογον νὰ ἀπεμπολεῖται κατὰ τὴν διδασκαλίαν, καθ' ὅτι
 μονομερῶς καὶ ἀποκλειστικῶς μᾶς ἀπασχολοῦν τὰ τῆς νέας μεθόδου
 δεδομένα. Σίγουρα, ὅμως, ἐάν θεωρούσαμε, ὅπως θὰ ἦταν ἐπιβεβλημένο,
 τὴν παπαδικὴν ἐπιστήμην ὡς ἓνα ὅλον, πολλὰ χρήσιμα συμπεράσματα καὶ
 ἀρκετὲς ἐπωφελεῖς εἰς τὰ καθ' ἡμᾶς ἀναγωγὲς θὰ προέκυπταν ἀπὸ τὴν
 μελέτη τῶν συγκεκριμένων πηγῶν...

Τὸ ἐπιμύθιο θὰ ἦταν δυνατόν νὰ διατυπωθεῖ ὡς ἀκολούθως· ἂν, ὀπλισμένοι μὲ «πολλὰς ὑπομονάς»¹⁰⁵ καὶ ὥσάν νὰ «θάζουμε μετάνοια» καὶ νὰ ἀποτίουμε τὸν ὀφειλόμενο φόρο τιμῆς καὶ εὐγνωμοσύνης στοὺς ἀνὰ τοὺς αἰῶνες θεωρητικούς καὶ πρακτικούς διδασκάλους τῆς τέχνης, ἐγκύψουμε ἐπὶ τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς μουσικῆς παραδόσεως καὶ ἀφιερωθοῦμε διὰ θίου στῆ σπουδῇ τῆς συνόλης θεωρίας τῆς ψαλτικῆς, ἢ προσδοκωμένη, μάλιστα δὲ στὸν βαθμὸ τοῦ «ἐπαινέϊσθαι»¹⁰⁶, ἐντελῆς γνώση τῆς ἐπιστήμης –ἀκόμη καὶ ἂν ἀπαιτήσῃ «πολλὰς ἡμέρας»¹⁰⁷– θὰ μᾶς προσφερθεῖ ὡς «δίκαιος στέφανος» ἐνὸς «καλοῦ ἀγῶνος», κατὰ τὸ γεγραμμένον· «ταῦτα δὲ οὐκ ἂν εἰδοίῃ [τίς], εἰ μὴ ἐν ἔξει γένοιτο ταύτης»¹⁰⁸. Ἐνδεχομένως ἀνέλθουν τότε αὐθόρμητα στὰ χεῖλη μας τὰ λόγια τοῦ ποιητῆ, τὰ ὁποῖα, πάντως, ὁλοθύμως προσυπογράφει καὶ ὁ ὑποφαινόμενος μεिरακίσκος:

«Δὲν τό ᾠπιζα ποτὲ νὰ μοῦ δοθεῖ ἐτούτη ἡ μουσικολογικὴ χάρη!»¹⁰⁹.

105. Ἀπὸ τὸ ποιητικὸ κείμενο τῆς «νουθεσίας τῶν μελλόντων μαθεῖν τὴν ἐπιστήμην τῆς μουσικῆς»· Ὁ δέλων μουσικὴν μαθεῖν... , ἓνα πρῶτο σχολιασμὸ τῆς ὁποίας βλ. πρόχειρα εἰς ΣΤΑΘΗ, Παναγιώτης Χρυσάφης, σσ. 12-13 καὶ 8-9.

106. Αὐτόθι.

107. Αὐτόθι.

108. Γαβριήλ, σσ. 88-90⁵⁸⁶⁻⁵⁸⁷.

109. Ὑπονοεῖται, θεθαίως, ἐδῶ τὸ ὑπὸ τὸν τίτλο· «Ἐνας γέροντας στὴν ἀκροποταμιά» ποίημα τοῦ Γιώργου Σεφέρη, εἰδικώτερα δὲ ἡ ἀκόλουθη στρόφη του (βλ. πρόχειρα εἰς ΣΕΦΕΡΗ, Ποιήματα, σ. 201):

«...Δὲν θέλω τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ μιλήσω ἀπλά, νὰ μοῦ δοθεῖ
ἐτούτη ἡ χάρη.

Γιατί καὶ τὸ τραγοῦδι τὸ φορτώσαμε μὲ τόσες μουσικὲς
ποὺ σιγά-σιγά βουλιάζει

καὶ τὴν τέχνη μας τὴ στολίσουμε τόσο πολὺ ποὺ φαγώθηκε
ἀπὸ τὰ μαλάματα τὸ πρόσωπό της

κι εἶναι καιρὸς νὰ ποῦμε τὰ λιγοστά μας λόγια γιατί ἡ
ψυχὴ μας αὔριο κάνει πανιά...».

